تاریخ دریافت مقاله: ۹٤/۲/۳۰
تاریخ پذیرش نهایی: ۹٤/٦/۱۸

نقش و طرح در قالی‌های عمواوغلی

شکوفه مصباحی
کارشناس ارشد، پژوهشکدهٔ حفاظت و مرمت آثار تاریخی - فرهنگی
E-mail: Mesbahi.sh@gmail.com

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹٤

چکیده

برادران عمواوغلی از بنیان‌گذاران و احیاکنندگان قالی‌بافی معاصر در شهر مشهد هستند. قالی‌های ایشان به‌دلیل ویژگی‌های ناب و منحصربه‌فردی که دارد، از بسیاری قالی‌های دیگر متمایز شده است.

نگارنده در این مقاله به بررسی، دسته‌بندی و معرفی طرح و نقشهٔ بافته‌شده در متن و حاشیهٔ قالی‌های مختلف ایشان، پرمصرف‌ترین نقشه‌ها، بیشترین ساختار در طراحی، تناسبات اجزای قالی، نقش‌مایه‌های مصرفی و... و مارک‌های «عمواوغلی» و «عمواوغلی ۱۱۰» پرداخته است. طرح قالی‌های ایشان یا اقتباسی است، مانند طرح‌های شیخ‌صفی، چلسی و... یا ابداعی است، مانند طرح کوزه‌کنانی. در هر دو مورد، تحت تأثیر طرح‌های اصیل شمال شرق ایران و سبک هرات است. در تولیدات ایشان علاوه بر قالی‌های بسیار نفیس که اغلب ریزبافت و با نقوشی ظریف و پیچیده هستند، قالی‌های معمولی با طرح‌های خلوت، نقوشی درشت و حتی هندسی و کف‌ساده با رج‌شمار پایین نیز مشاهده می‌شود که در این نوشتار به‌تمامی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در ادامهٔ مقاله، چند نفر از طراحانی که با برادران عمواوغلی همکاری کرده‌اند و به‌گونه‌ای در شاخص‌شدن تولیدات ایشان نقش داشته‌اند، مانند استاد طاهرزاده بهزاد، استاد صنعت‌نگار و... معرفی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: قالی مشهد، قالی موزه‌ای، قالی عمواوغلی، بافت مارک و کتیبه در قالی، طرح و نقش، بزرگان قالی‌بافی مشهد.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

مقدمه

با پایتخت‌شدن تهران و رونق‌گرفتن سفرهای اروپایی و شـیوهٔ مملکت‌داری پادشـاهان قاجـار، زندگی پرتجمل و خوش‌رنگ‌ولعـاب درباری رونق گرفت. قالی در زندگی و فرهنـگ اجتماعی ایرانیان اهمیت بسیار یافت و خانواده‌های مرفه به داشتن یک یا چند قالی علاقه‌مند شدند.

عبدالمحمد عمواوغلی، علیخان عمواوغلی، حاج علی خامنه‌ای و محمدابراهیم مخملباف را می‌توان از بنیان‌گذاران و احیاکنندگان قالی‌بافی معاصر در مشهد دانست. قالی‌های تولیدشـده در کارگاه‌های ایشان از مهم‌تریـن قالی‌های دورهٔ عطف قالی‌بافی در مشـهد است.

نویسنده در این مقاله بر اساس پژوهش انجام‌داده در خصوص عمواوغلی‌ها و تولیدات ایشان، به مطالعه و معرفـی نقوش و طرح‌های بافته‌شـده در قالی‌های مختلف بـرادران عمواوغلـی و مارک‌هایـی که بر تولیداتشان زده‌اند، پرداخته است.

پژوهش به‌صورت میدانی و با بررسـی تخصصی بسیاری از قالی‌های متنوع عمواوغلی (اعم از قالی‌های پرآوازه و نفیس و قالی‌های بسیار معمولی ایشان) که در موزه‌ها نگهداری می‌شود و سپس مطالعهٔ کتابخانه‌ای و مصاحبه‌های انجام‌شده با بازماندگان و آشنایان این خاندان، محقق شده است.

نقـوش و طرح‌هـای بافته‌شـده در قالی‌های عمواوغلی

تعداد بسیاری از طرح‌های قالی‌های عمواوغلی تحت تأثیر سبک هرات و قالی‌های قدیم شرق ایران است. از ویژگی‌های این قالی‌ها می‌توان به گل‌های درشت شاه‌عباسی با بندهای بسـیار ظریف و نازک ختایی، بافتی فشـرده، زمینه‌ای با رنگ‌مایـهٔ تیره و اغلب به رنگ قرمز سـیر یا سرمه‌ای سیر اشاره کرد. در برخی قالی‌های قدیمی شرق ایران، ترکیبی از طرح اسلیمی و به‌خصوص اسلیمی‌های ماری درشت به‌همراه طرح افشان با ختایی‌ها و گل‌های شاه‌عباسی نیز بافته شده است. نمونهٔ تعدیل‌شدهٔ این نقوش و طرح‌ها در طرح قالی‌های عمواوغلی به‌خوبی نمایان است.

تمام قالی‌های آن‌ها شهری‌باف است و طرح‌هایشان با خطوط نرم و منحنی کشـیده شـده‌اند؛ به‌استثنای معـدود قالی‌هایی که طرح آن‌ها برگرفته از طرح قالی ایلات ترکمن است. این قالی‌ها که تعدادشان به نسبت دیگر طرح‌های بافته‌شـده، بسیار کم است، در کارگاه عبدالمحمد بافته شـده‌اند. نقش‌مایهٔ بافته‌شده در این قالی‌ها به‌صورت واگیره و تکراری اسـت و با خطوط شکسته و هندسی اجرا شده است.

پرمصرف‌تریـن نقشـهٔ قالـی در کارگاه برادران عمواوغلی به‌ترتیب، نقشـه‌های یک‌چهارم، واگیره یا بندی، یک‌دوم و یک‌هشـتم است و بیشترین ساختار طرح قالی‌های برادران عمواوغلی طرح‌های «لچک و ترنج» و «افشان» است.

در قالی‌های ایشان، ترنج‌ها اغلب گرد و در برخی موارد بیضی طراحی شـده‌اند. به طور معمول، نقشهٔ لچک در قالی‌های ایشان یک‌چهارم نقشهٔ ترنج مرکزی همان قالی اسـت، ولی در نمونه‌هایی نیز لچک‌ها به نوع دیگری طراحی شـده است. طول ترنج در بیشتر قالی‌های ایشان یک‌سوم طول زمینهٔ قالی است.

نقشـهٔ تمام قالی‌ها دارای متن و حاشیه است. در بیشتر قالی‌های عمواوغلی عرض حاشیه‌ها یک‌پنجم یا یک‌ششم عرض قالی در نظر گرفته شده است. حاشیهٔ هر قالی شـامل یک حاشـیهٔ اصلی (حاشیهٔ بزرگ) و چند حاشیهٔ کوچک است که به‌صورت منظم دورتادور متن قالی را فراگرفته اسـت. در بیشتر نمونه‌ها، یک یا دو و در مواردی سه حاشیهٔ باریک به‌صورت قرینه در طرفین حاشیهٔ بزرگ قالی، طراحی و بافته شده است. در برخی قالی‌ها نیز قرینه‌سازی نشده و در یک طرف

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

حاشیهٔ بزرگ، یک حاشیهٔ باریک و در طرف دیگر آن دو حاشیهٔ باریک اجرا شده است. تعداد حاشیه در قالی‌های برادران عمواوغلی سه، چهار و پنج ردیف است. در چند قالیِ خاص، شش ردیف هم بافته شده است.

برای جداسازی حاشیه‌ها از همدیگر، در حد فاصل حاشیه‌ها و در طرفین آن‌ها نوارهای باریکی با طرح گل و نقوشی ریز بافته شده است که به آن «زنجیره» می‌گویند. تعداد این زنجیره‌ها در بیشتر قالی‌های عمواوغلی چهار الی هفت ردیف و در برخی نمونه‌ها نه ردیف است.

ساختار طرح حاشیه به‌صورت «واگیره» است. بیشترین طرح در حاشیهٔ قالی‌های عمواوغلی، گل‌های درشت شاه‌عباسی با بندهای ختایی است که گاه با یک یا چند نوع از اسلیمی‌ها و گاه با برگ‌های بلند کنگره‌ای و در مواردی نیز با هر دو نقش‌مایهٔ فوق ترکیب شده است. دومین طرحِ به‌کاربرده‌شده در حاشیهٔ قالی‌های ایشان، طرح «قابَ ـ کتیبه‌ای» است. در این طرح نیز از نقش‌مایه‌های گل شاه‌عباسی و بندهای ختایی استفاده شده است.

از دیگر مشخصه‌های نقشهٔ قالی‌های عمواوغلی و به‌خصوص قالی‌های نفیس، می‌توان به تراکم طرح و نقش و بافت نگاره‌های فراوان و ظریف اشاره کرد. نقوش بافته‌شده در بیشتر قالی‌های ایشان و حتی زمینهٔ متن در قالی‌های لچک و ترنج، بسیار پُرکار و شلوغ است. ذکر این نکته لازم است که در مواردی قالی، قالیچه و کنارهٔ «کف‌ساده» و همچنین آثاری با نقوش خلوت‌تر نیز در تولیدات آن‌ها دیده می‌شود. طرح این قالی‌ها بیشتر لچک و ترنج است و از تولیدات معمولی در دورهٔ دوم فعالیت علیخان است.

نقوش پرمصرف در قالی‌های برادران عمواوغلی عبارت‌اند از: انواع گل‌های شاه‌عباسی، گل‌های گرد، برگ کنگره‌ای، برگ‌های ساده، غنچه‌ها، بندهای نازک ختایی و انواع اسلیمی‌ها، اعم از اسلیمی ابری، اسلیمی دهن‌اژدری و به‌خصوص اسلیمی گل‌دار.

خاص و ابداعی‌ترین طرح در قالی‌های آن‌ها، طرح معروف به «کوزه‌کنانی» است که از نقشه‌های ناب و منحصربه‌فرد عبدالحمید صنعت‌نگار است. این طرح به نام سفارش‌دهندهٔ آن، یعنی آقای کوزه‌کنانی[1]، معروف شده است. نقشهٔ کوزه‌کنانی در واقع طرحِ افشان و بسیار شلوغ و پرنقش‌ونگاری است که بندهایَ ختایی و نقوش بسیار ظریف و منحنی آن از داخل گلدانی به‌نسبت بزرگ و سنگین روییده است. این گلدان در قسمت میانی و پایین متن قالی طراحی شده است. به‌دلیل پرکار و بسیار ریزنقش‌ونگار بودن لازم است این طرح در قالی‌هایی با رج‌شمار به‌نسبت بالا بافته شود. به احتمال زیاد، تمام قالی‌های عمواوغلی بافته‌شده با این طرح در کارگاه‌های عبدالمحمد بافته شده است.

بیشترین طرح بافته‌شده، لچک و ترنج است. در آن به‌دلیل ساختار نقشه، تعادل و تقارن بسیار مشهود است. شاید به همین دلیل همواره پرطرفدارترین طرح در قالی ایرانی به شمار می‌آید. معروف‌ترین و متداول‌ترین طرح لچک و ترنج تولیدشده توسط برادران عمواوغلی، طرح «شیخ‌صفی» است. این طرح که توسط بسیاری از تولیدکنندگان دیگر نیز بافته شده است، برداشتی از طرح قالی صفوی معروف به شیخ‌صفی است. لچک و ترنج گرد با شانزده کلاله و دو قندیل. این طرح توسط عبدالحمید صنعت‌نگار برداشت و اجرا شده است و فراوان در قالی‌های عبدالمحمد و علیخان در رج‌شمارهای مختلف و سایزهای متفاوت دیده می‌شود. «لچک و ترنجِ خورشیدی» دومین طرح از این گروه است که درَ تولیدات ایشان زیاد بافته شده است.

در اوایل دورهٔ احیای هنر قالی‌بافی و در کارگاه‌های برادران عمواوغلی، نقاشان و طراحان

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

قالی از عکس‌هـــای موجود از قالی‌های قدیمی ایران، طرح قالی را برداشـــت کرده و آن را با تغییراتی مجدد اجرا می‌کردند. عبدالمحمد و علیخان دو کتاب چاپ انگلســـتان داشـــته‌اند که در آن‌ها تصاویـــر قالی‌های صفوی و قدیمی ایران که در موزه‌های جهان نگهداری می‌شوند، چاپ شده بود. از روی آن نیز سفارش طرح می‌گرفته‌اند. از جمله نمونه‌های بســـیار نادر و ارزندهٔ این طرح‌های اقتباسی در قالی‌های عمواوغلی می‌توان به طرح‌های معروف به چلســـی، موج دریا، شکارگاه، گلدانی و شیخ‌صفی اشـــاره کرد. در مقالهٔ یادگارهای ارزشـــمند عمواوغلی آمده است: «قالی شکارگاه یکی از قالی‌هـــای نفیس و گران‌قیمت اســـت که توســـط عمواوغلی بافته شده است. در یکی از نشریات خارج از کشـــور نوشته شد که قالی شـــکارگاه که در حدود ۱۳۱۳ الی ۱۳۱۵ شمســـی در کارخانهٔ عمواوغلی در مشهد بافته شده، در قالی‌فروشی‌ای در شهر هامبورگ دیده شده است. یکی از کارشناسان اشیای عتیقه گفته اســـت: اگر برای مجسمهٔ ونوس و مجموعهٔ تابلوهای رافائل و میکل‌آنژ که در موزهٔ لوور اســـت توانســـتید قیمتی بگذارید، می‌توانید برای این تابلوی شـــکارگاه که ۸۶ متر است نیز قیمتی بگذارید» (خوشروی‌صفت، ۱۳۶۷، ۱۸).

در آستان قدس رضوی کناره‌های کف‌سادهٔ بسیار معمولی و بلندی موجود است که در دورهٔ دوم فعالیت علیخان بافته شده است. این کناره‌ها در سه رنگ زرد، قرمز و آبی است. قبل‌تر مسیرهای حرکتی در مجموعه بناهای آستان قدس رضوی توسط آن‌ها پوشیده شده بود تـــا زوّار بتوانند با دنبال‌کـــردن یک رنگ به حرم برسند و با دنبال‌کردن همان رنگ بازگردند.

از تولیـــدات کمیـــاب در کارگاه عبدالمحمـــد عمواوغلی که کمتر کسی از آن اطلاع دارد، بافت قالی تصویری است. یک نمونهٔ آن قالیچهٔ بسیار نادری است که در انبار مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.

بنا بر نظر کارشناســـی تورج ژوله: «بـــه طور یقین از تولیدات کارگاه عبدالمحمد اســـت و طرح آن تصویر آقای کوزه‌کنانی می‌باشـــد.»[۲] به نظر می‌رسد این تنها نمونهٔ قالی تصویری بافته‌شـــده در کارگاه عبدالمحمد نباشـــد. آقای شـــش‌کلانی در مصاحبهٔ خود مطلبی را بیان می‌کند که نوعی ســـند شـــفاهی به شمار می‌رود: «رضاشاه هروقت به مشهد می‌آمد، سری هم به کارگاه می‌زد. در قالی شکارگاه که شمشیر در دست رضاشاه بود، تصویر برعکس بافته شـــده بـــود؛ به همین دلیل، شمشیر را در دست چپ شاه نشان می‌داد. رضاشاه با دیـــدن آن گفت: عمواوغلی، عیب این را برطرف کن. عبدالمحمد منظور او را نفهمید. سال دیگر که رضاشاه آمد، گفت: این بدمنصب را درستش کن و این شمشیر را بده به دست راستش.»[۳]

در تولیدات کارگاه علیخان طرح‌های تصویری و نقش‌مایه‌های جانوری و انســـانی به هیچ عنوان تولید نشده است.

تصویر ۱. قالیچهٔ تابلویی با تصویر کوزه‌کنانی، از تولیدات عبدالمحمد، مجلس شورای اسلامی

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]

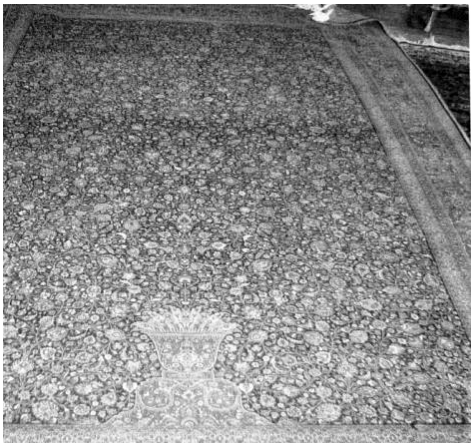
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

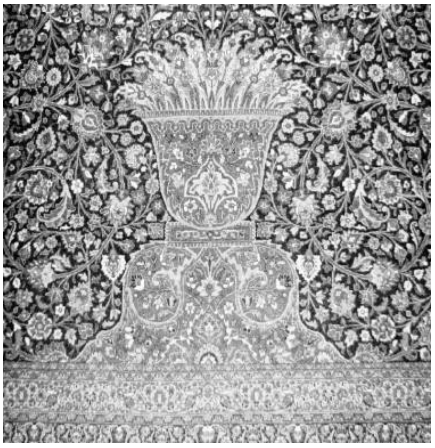
تصویر ۲. نقشهٔ موج دریا، تولید عبدالمحمد، کاخ ملت

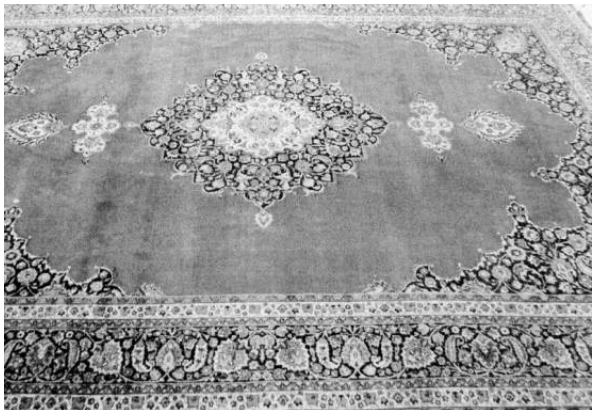
تصویر ۳. نقشهٔ ترکمن، تولید عبدالمحمد، موزهٔ فرش ایران

تصویر ۴. نقشهٔ کوزه‌کنانی، تولید عبدالمحمد، موزهٔ فرش ایران

تصویر ۵. طرح گلدان در نقشهٔ کوزه‌کنانی

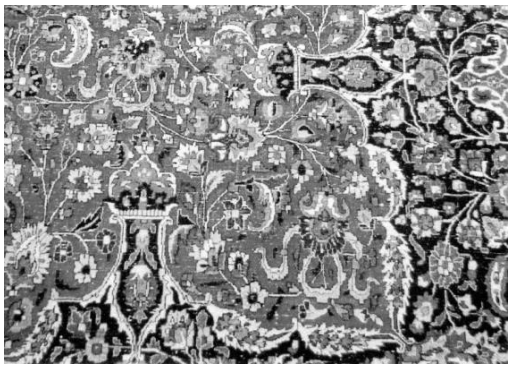

تصویر ۶ نقشهٔ لچک و ترنج کف‌ساده، تولید علیخان، موزهٔ فرش

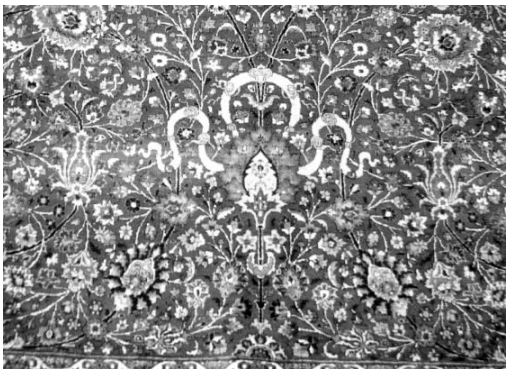
گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹٤

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

تصویر ۷. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

تصویر ۸. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

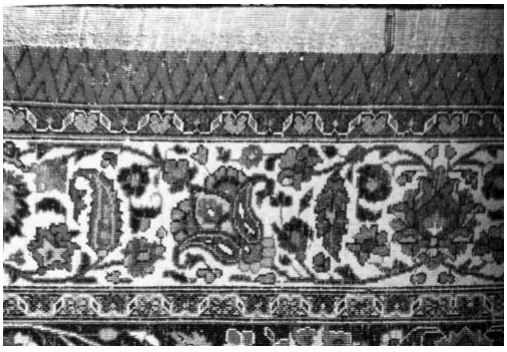
تصویر ۹. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

تصویر ۱۰. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

تصویر ۱۱. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

تصویر۱۲. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

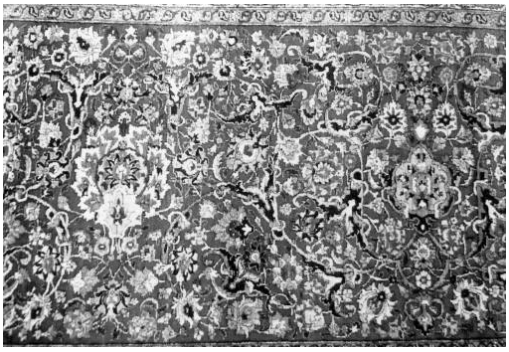
گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹٤

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]

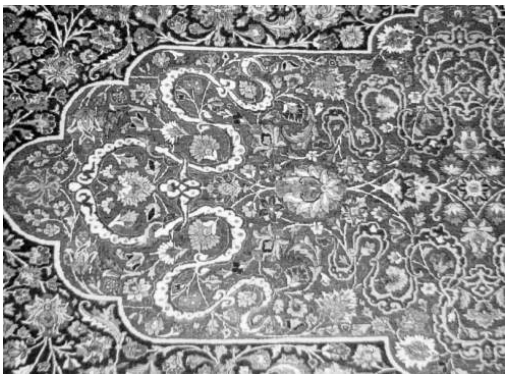
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

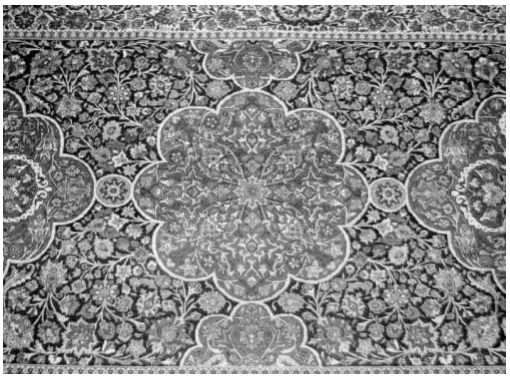
تصویر ۱۳. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

تصویر ۱۴. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

تصویر ۱۵. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

تصویر۱۶. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواوغلی

نقشهٔ قالی

امروزه نقشهٔ قالی بر روی کاغذهای شطرنجی مخصوص نقشهٔ فرش اجرا می‌شود. قدمت این کاغذها به مدت‌ها بعد از ورود صنعت چاپ به ایران می‌رسد. در قدیم متداول بود استادکاران با دست و به کمک قلم فلزی کاغذهای شطرنجی تهیه کنند که به آن کاغذ «الیجه» می‌گفتند. نقشهٔ قالی‌ای که قالی‌بافان در کارگاه‌های عمواوغلی در اختیار داشتند، به سبک «سیاه‌قلم» بود که بر روی همین کاغذهای الیجه کشیده می‌شد. طرح قالی را روی آن می‌کشیدند و خانه‌هایی را که خطوط طرح از آن عبور کرده بود، با رنگ، سیاه می‌کردند؛ به همین دلیل، یک طرح رنگ‌آمیزی‌شدهٔ کوچک نیز تهیه می‌شد تا بافنده را در انتخاب رنگ یاری کند. عمواوغلی‌ها و استادکار بافنده یا میرزای کارگاه‌های آن‌ها با توجه به رنگ‌های متداول در رنگرزی خامهٔ مشهد و با مهارت، ذوق، خلاقیت و تجربه، رنگ هر قسمت از قالی را مشخص می‌کردند.

فروردین عمواوغلی، دختر علیخان عمواوغلی می‌گوید: «پدرم دو کتاب قدیمی داشت. طرح را از آن انتخاب می‌کرد. نقشه‌کش هم داشت. او نقشه‌ها را روی کاغذ مومی قدیمی که با دست شطرنجی شده بود، می‌کشید. آن‌ها را روی تخته‌های چوبی افقی می‌چسباند. از روی آن اوستا می‌خواند و شاگردها قالی را می‌بافتند.»[۴]

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

مارک قالی برادران عمواوغلی

در دورهٔ عبدالمحمد عمواوغلی و حتی پیش از او معمول بود که تولیدکنندگان بر روی قالی‌های خود «مارک» می‌زدند.

مارک قالی‌های عبدالمحمد عمواوغلی و علیخان عمواوغلی به‌ترتیب «عمواوغلی» و «عمواوغلی ۱۱۰» بوده است. علیخان برای تفکیک مارکش به‌جای نام علی، معادل حروفِ ابجد آن را کنار نام فامیل خود می‌نوشته است. برخی از قالی‌های نفیس عمواوغلی بدون مارک هستند، مانند چندین تخته قالی با طرح کوزه‌کنانی که از آن‌ها در موزهٔ فرش و کاخ‌موزهٔ سعدآباد نگهداری می‌شود. ذکر این نکته لازم است که این قالی‌ها از تولیدات کارگاه عبدالمحمد است.

برادران عمواوغلی در قالی‌هایشان مارک خود را به‌صورت قابی کتیبه‌مانند و کوچک بر روی نقوش حاشیهٔ باریک قالی زده‌اند؛ به‌استثنای چند نمونه که در آن یا مارک در داخل گل شاه‌عباسیِ داخلِ حاشیه است، یا مستقیم بر روی زمینهٔ حاشیه و به‌جای بخشی از نقش آن آمده است.

رنگ بافته‌شده در زمینهٔ این قاب ـ کتیبه‌ها، به ترتیبِ میزان به‌کاربرده‌شده در قالی‌ها، عبارت‌اند از: رنگ‌های لاکی، کرم و آبی پررنگ. در بیشتر این آثار، رنگ زمینهٔ قاب ـ کتیبه‌ها با رنگی مخالف رنگ زمینهٔ حاشیهٔ باریک هم‌جوارش بافته شده است؛ ولی به‌ندرت دیده می‌شود که رنگ این قاب با رنگ متن حاشیه یکسان باشد.

رنگ نوشتار مارک نیز به ترتیبِ میزان به‌کاربرده‌شده در تولیدات ایشان، عبارت است از: رنگ‌های سرمه‌ای، آبی پررنگ، کرم و لاکی.

در برخی قاب ـ کتیبه‌ها از طرح سادهٔ ختایی برای تزیین فضای اطراف نوشتهٔ «عمواوغلی» یا «عمواوغلی ۱۱۰» استفاده شده است.

همان‌گونه که آمد، بیشتر قالی‌های برادران عمواوغلی دارای مارک است. آن‌ها در اواخر بافتن قالی، بر آن مارک می‌انداخته‌اند. جای مارک قالی‌های ایشان همواره در بالای قالی و در قسمت میانی بالاترین حاشیهٔ باریک است؛ به‌استثنای چند قالی، از جمله قالی سفارشی سفارت فرانسه که کتیبهٔ آن در داخل قابی در حاشیهٔ بزرگ بالایی قالی آمده است. رنگ زمینهٔ این قاب ـ کتیبه با رنگ زمینهٔ همان حاشیه یکی است و در آن آمده: «پاریس سفارت دولت علّیهٔ شاهنشاهی ایران عمواوغلی».

و نمونهٔ دیگر، قالی سفارش رضاخان است که در آن مارک در حاشیهٔ باریکِ داخلی زده شده است. با بررسی نمونه‌های موجود، به نظر می‌رسد این تنها نمونه‌ای است که عبدالمحمد نام خویش و نام شهری را که قالی در آن بافته شده، در مارک آورده است. در آن آمده: «مشهد عبدالمحمد عمواغلی» و اوغلی را به‌صورت «اغلی» نوشته است. در همین قالی در قسمت میانی حاشیهٔ بزرگ و درست بالای مارک فوق، نام سفارش‌دهنده در قاب ـ کتیبه‌ای با رنگ زمینهٔ کرم و نوشتار سرمه‌ای‌رنگ بافته شده است. متن کتیبهٔ فوق عبارت است از: «حسب‌الامر مبارک بندگان اعلیحضرت همایونی رضاشاه پهلوی شاهنشاه ایران».

تصویر ۱۷. قالی سفارش رضاخان، تولید عبدالمحمد عمواوغلی

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

تصویر ۱۸. نمونه‌ای از مارک برادران عمواوغلی

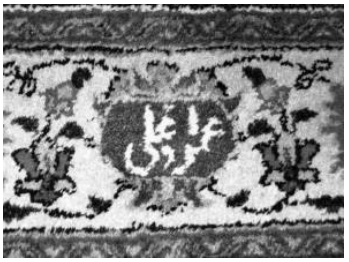
تصویر ۱۹. نمونه‌ای از مارک برادران عمواوغلی

تصویر ۲۰. نمونه‌ای از مارک برادران عمواوغلی

تصویر ۲۱. نمونه‌ای از مارک برادران عمواوغلی

تصویر ۲۲. مارک بافته‌شده بر روی قالیچه‌ای از تولیدات علیخان، منزل دخترش، فروردین عمواوغلی

فروردیـــن در منزلش چند تختـــه قالیچه و کنارهٔ بسیار معمولی دارد که آن‌ها را تنها یادگار از تولیدات کارگاه پدر معرفی کـــرد. کتیبهٔ این بافته‌ها عمواوغلی اســـت و مارک علیخان برخلاف انتظـــار و باور کلی، ۱۱۰ ندارد.

با توجه بـــه تعداد قابل توجهی از قالی‌های نفیس بافته‌شـــده در کارگاه‌های برادران عمواوغلی که فاقد مارک هســـتند، به نظر می‌رســـد برادران عمواوغلی مدت‌هـــا اصراری بر زدن مارک بر روی هر اثرشـــان نداشـــته‌اند و بعدها تصمیم به مـــارک‌زدن و تفکیک تولیداتشان از یکدیگر گرفته‌اند؛ شاید از بدو جداکردن همکاری‌شـــان، شاید از زمانی که مدیریت کارگاه‌های مختلف را بر عهده گرفتند و شـــاید به‌دلیل دیگری که در ادامه آورده شده است.

طراحان شناخته‌شدهٔ قالی‌های عمواوغلی

بیشـــتر افرادی که در کارگاه‌های تولید قالی، عمرشان را با به‌ثمررساندن قالی معاوضه می‌کنند، حتی نامشان مشـــخص نیســـت. به طور معمول، هرگونه اعتبار و ارزش فقـــط به نـــام تولیدکننده اســـت و به‌ندرت از ســـرکارگرها و کارگران نخ‌ریـــس، رنگرز، چله‌دوان، طراح، نقشـــه‌خوان، رفوگر و بافنـــده‌ای که گره گرهِ فرش با زندگی‌شـــان پیوند خورده، یاد می‌شـــود. با بررســـی‌های انجام‌شـــده، فقط چند نفر از هنرمندانی که به‌نوعی با برادران عمواوغلی همکاری داشـــته‌اند، شناسایی شـــده‌اند. در اینجا به هنرمندانی که به‌نوعی در طراحـــی قالی، همراه عمواوغلی‌ها بوده و طراحان تأثیرگذار در تولیدات ایشان بوده‌اند، اشاره می‌شود.

حسین طاهرزاده بهزاد

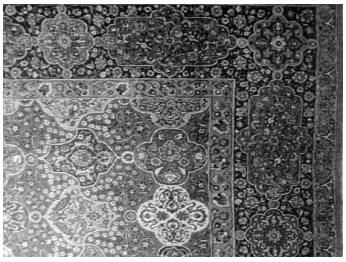
«اســـتاد طاهرزاده بهزاد، مینیاتوریست، طراح نقوش ســـنتی، مذهّب، نقاش و... توانای قرن معاصر است. وی در ســـال ۱۳۰۸ش به ریاســـت بخش نقشه‌کشی مؤسســـهٔ قالی تهران و پس از آن ریاست صنایع قدیم

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]

[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

و هنرســـتان هنرهای زیبا منصوب شد. چند سال نیز در تهیـــهٔ تزیینات کاخ مرمر و دیگر کاخ‌ها کوشـــید. کتاب نقشـــه‌های قالی[۵] او حدود ســـال ۱۳۱٤ منتشر شـــد» (مهرپویـــا، ۱۳٦۸، ۱٦ و ۱۷). گرچـــه در هیچ منبعـــی، از همکاری او با عمواوغلی‌ها ذکری نشـــده است، نویســـنده معتقد است که کارگاه‌های قالی‌بافی صاحب‌نام در نیمهٔ اول قرن ســـیزده شمسی و از آن جمله برادران عمواوغلی، به طور مستقیم یا غیرمستقیم از طرح‌های این هنرمند استفاده کرده‌اند. شاید یکی از دو کتابی که فروردین عمواوغلی آن‌ها را مرجع تهیهٔ نقشـــهٔ قالی‌های پدر ذکر کرد، همین اثر بهزاد باشد. در هر صورت، چگونه می‌شود گمان کرد که برادران عمواوغلی از هنر این استاد بنام مینیاتور و طراح سنتی بهره نبرده باشند؟! و آیا می‌شود پذیرفت که رضاخان و دیگر صاحب‌منصبانی که به عمواوغلی‌ها ســـفارش بافت قالی‌های نفیس داده‌اند، از هنر این اســـتادِ مسلّمِ زمانِ خود استفاده نکرده باشند؟![٦]

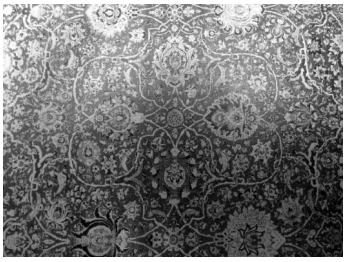
با بررســـی این کتاب به طرح‌های مشابه، اقتباسی و حتی عینی بافته‌شده در قالی‌های برادران عمواوغلی دست یافته شد.

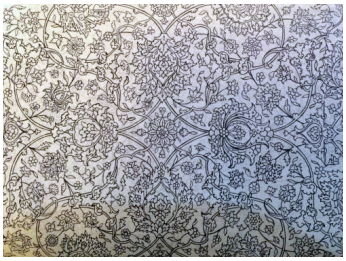
تصویر ۲۳. قالی عمواوغلی

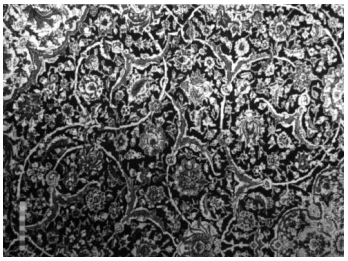
تصویر ۲۴. طرح شمارهٔ ۱۳، برداشت از کتاب نقشه‌های قالی، اثر طاهرزاده بهزاد

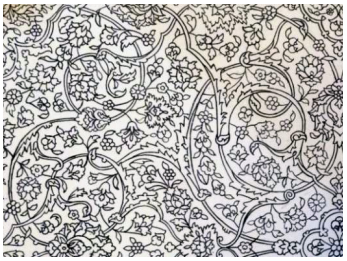
تصویر ۲۵. بخشی از قالی بزرگ‌پارچهٔ عمواوغلی

تصویر ۲۶. بخشی از طرح شمارهٔ ۹، برداشت از کتاب نقشه‌های قالی، اثر طاهرزاده بهزاد

تصویر ۲۷. بخشی از قالی بزرگ‌پارچهٔ عمواوغلی

تصویر ۲۸. بخشی از طرح شمارهٔ ۱۲، برداشت از کتاب نقشه‌های قالی، اثر طاهرزاده بهزاد

لطیف کریماف

«اســـتاد لطیف کریم‌اف، طراح، نقاش، فرش‌شـــناس، شاعر و پژوهشـــگر سرشـــناس آذربایجان شوروی اســـت. او متولد ۱۹۰٦م است. از پنج‌سالگی، به مدت هجده ســـال از عمر خود را در ایران گذرانده اســـت و فارســـی را با ته‌لهجهٔ خراســـانی صحبت می‌کند و اشعار فردوســـی را به‌خوبی می‌خواند. مادرش بافندهٔ قالی بود. نقشه‌کشـــی فرش را نزد استاد رضا کرمانی آموخت. به کارخانه‌هـــای مخملباف و عمواوغلی‌ها

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹٤

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

رفت و آمد داشـــت. در هجده‌ســـالگی در مدرســـهٔ صنایع مســـتظرفه نزد استاد طاهرزاده بهزاد نقشه‌کشی و به‌خصوص طرح‌های اسلیمی را تکمیل کرد. وقتی از عمواوغلی‌ها صحبت می‌کنـــد، لبخندی چهره‌اش را فرامی‌گیـــرد و می‌گوید: با علیخـــان و محمدخان دوســـت بودم... کارخانه‌های مخملباف و عمواوغلی نقشـــه‌های مشهور، از جمله لچک و ترنج و ختایی را به من سفارش می‌دادند. وی با بازگشت به زادگاهش، حدود نیم قرن ریاســـت دانشـــکدهٔ هنرهای تزیینی آذربایجان را عهده‌دار شـــد و یکـــی از بنیان‌گذاران اولیـــن موزهٔ تخصصـــی فرش جهان در باکوســـت» (گروه نویســـندگان، ۱۳٦۷، ۲٦). همان‌گونه که آمد، او از شاگردان بهزاد و از دوستان عمواوغلی‌ها بوده و برای آنان طرح قالی می‌کشیده است. این نیز تأییدی بر بهره‌مندشدن برادران عمواوغلی از طرح قالی‌های استاد بهزاد است.

عبدالحمید صنعت‌نگار

«اســـتاد عبدالحمید صنعت‌نگار، طراح برجستهٔ قالی مشـــهد در قرن اخیر اســـت. وی در ســـال ۱۲۸۷ش در کرمان متولد شـــد. پس از مهاجرت به مشـــهد، به همراه پدر به طراحی و نقشه‌کشـــی قالی مشغول شد. او برای کمپانی شرق (O.C.M) و برادران عمواوغلی، مخملباف و صابر، طرح قالی می‌کشیده است. در سال ۱۳۱۰ طـــرح اغلب قالی‌های ســـفارش داده‌شـــده به عبدالمحمد را او کشید» (صوراسرافیل، ۱۳۸۱، ۱۲۰). شـــش‌کلانی در مصاحبه‌اش می‌گویـــد: «عبدالمحمد عمواوغلـــی نقشـــه‌کش خوبـــی داشـــت. طراحی و نقشه‌کشـــی قالی‌های او ابتدا توســـط عبدالکریم اهل کرمان و بعد توســـط عبدالحمیـــد صنعت‌نگار انجام می‌شـــد. قلم او بســـیار تیز و خوب بـــود.»[۷] و بزمی می‌گوید: «آن زمان از سراسر ایران نقشه‌کش‌ها طرح قالی‌های گفته‌شده را کشـــیدند و به تهران فرستادند. طرح صنعت‌نگار برنده شـــد. از دربار آمدند و دیدند طراح خوب، پشـــم خوب و تولیدکننـــدهٔ خوب در مشهد هســـت، قالی‌هایشان را به عبدالمحمد سفارش دادند.»[۸] از صحبت‌ها چنین برداشت می‌شود که هنر این اســـتاد در صاحب‌نام‌شدن قالی‌های عمواوغلی و ســـفارش‌هایی که می‌گرفته‌اند، بسیار مؤثر بوده است. همان‌گونـــه که گفته شـــد، معروف‌ترین طرح‌های او که در کارگاه‌های عمواوغلی بافته شـــدند، اول طرح کوزهکنانی و بعد از آن طرح لچک و ترنج برگرفته از طرح قالی شیخ‌صفی است.

طراحی و نقشه‌کشـــی قالی‌های عبدالمحمد ابتدا توسط عبدالکریم اهل کرمان و بعد توسط عبدالحمید صنعت‌نـــگار انجام می‌شـــد. شـــش‌کلانی می‌گوید: «عبدالمحمد کتابی داشـــت که در آن عکس قالی‌های قدیمی بود و از آن استفاده می‌کرد.»

خاندان طرحچی

«حاج میرزا محمد طرحچـــی، معروف به حاج میرزا محمد نقاش، از طراحان بنام اواخر قرن دوازده شمسی اســـت. او برای کمپانی‌های بزرگ آن زمان و خاندان عمواوغلی طرح قالی می‌کشـــیده است. کارگاه او در خانه‌اش بود. پســـرش حاج میرزا عباسعلی طرحچی (معروف به نگارنده) و نوه‌اش حاج علی‌اکبر طرحچی نیز در آن کارگاه کار می‌کردند. هر ســـهٔ این اساتید به ســـفارش برادران عمواوغلی و مخملباف نقشهٔ فرش تهیه می‌کردند» (ژوله، ۱۳۷۵، ۱۰۱).

پی‌نوشت‌ها

۱. وی از تجـــار و بازاریـــان معتبر و موجه تبریـــز و از بزرگان مشـــروطه بود. مانند دیگر متمکنان تبریزی به مشـــهد مهاجرت کرد و در مشـــهد نیز بسیار بانفوذ و صاحب‌نام بود. امروزه خانهٔ او در آذربایجان شـــرقی به موزهٔ مشـــروطیت تبدیل شده است. عبدالمحمد به سفارش او قالی‌های بسیاری تولید کرده است.

۲. مصاحبه با جناب آقای تورج ژوله، پژوهشگر فرش و نویسندهٔ کتاب قالی خراسان، ۱۳۸۵.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

۳. نگارنده درمورد این قالی، سند دیگری پیدا نکرد. این گفته جای تأمل بیشتر دارد.
٤. مصاحبه با خانم فروردین عمواوغلی، نوهٔ محمد عمواوغلی و کوچک‌ترین فرزند علیخان، برای این پژوهش و در سال ۱۳۸۵ در منزل شخصی ایشان در شهر مشهد انجام شد.
۵. کتاب نقشه‌های قالی اثر طاهرزاده بهزاد توسط وزارت بازرگانی و پیشه و هنر در چاپخانهٔ مجلس به چاپ رسیده است.
٦. در تزیینات کاخ سعدآباد، آثار استاد طاهرزاده بهزاد موجود است. چهار تابلوی بزرگ اطراف نورگیر در طبقهٔ فوقانی کاخ ملت و تذهیب‌کاری‌های اتاق کار رضاشاه در کاخ سبز، نمونه‌های شاخص سفارش پهلوی به استاد بهزاد است.
۷. مصاحبهٔ اختصاصی با کاظم شش‌کلانی. این مصاحبه در سال ۱۳۸۵ در مشهد و برای پژوهش مربوط به عمواوغلی انجام شد.
۸. مصاحبهٔ اختصاصی با احمد بزمی. این مصاحبه در سال ۱۳۸۵ در مشهد و برای پژوهش مربوط به عمواوغلی انجام شد.
۹. در آن زمان، تولیدکنندگان مناطق مختلف قالی‌بافی ایران بر روی قالی‌های اعلای خود مارک می‌زده‌اند. در مشهد نیز خواجه عبدل و محمدابراهیم مخملباف چنین می‌کردند. اما آثار نفیس بسیاری، از عبدالمحمد باقی است که نشان می‌دهد وی سال‌ها حتی بر روی قالی‌های اعلای خود هم مارک نمی‌زده است.
۱۰. برگرفته از مصاحبهٔ اختصاصی نویسنده با احمد بزمی، همو.

نتیجه‌گیری

۱. با توجه به نمونهٔ قالی‌های موجود می‌توان بیان کرد که طرح قالی‌های ایشان منتج از خطوط منحنی و نقشهٔ قالی‌های ایشان شهری‌باف بوده است. چند قالی با طرح‌های غیرمتعارفی چون طرح‌های ترکمن و هندسی نیز موجود است. این قالی‌ها در کارگاه‌های عبدالمحمد بافته شده‌اند.

۲. پرمصرف‌ترین نقشهٔ قالی در کارگاه برادران عمواوغلی به‌ترتیب، نقشه‌های یک‌چهارم، واگیره یا بندی، یک‌دوم و یک‌هشتم است.

۳. بیشترین طرح بافته‌شده در قالی‌های برادران عمواوغلی به‌ترتیب، طرح لچک و ترنج و بعد طرح افشان است. در قالی‌های ایشان به هیچ عنوان از طرح‌های محرابی، باغی، درختی، ابنیه، محرمات و نقش‌مایه‌های گل‌فرنگ، ماهی درهم و بتهٔ سراسری استفاده نشده است.

٤. از تولیدات کمیاب عمواوغلی که کمتر کسی از آن اطلاع دارد، بافت قالی تصویری است. این نمونه‌های نادر به همت عبدالمحمد و به احتمال زیاد در کارگاه اصلی او بافته شده است.

۵. در کارگاه‌های ایشان علاوه بر طرح‌های بسیار پُرکار و ظریف، طرح‌های بسیار معمولی و حتی «کف‌ساده» هم بافته شده است.

٦. ریزبافت‌بودن قالی‌ها، امکان بافت خطوطی با انحنای زیاد، دوایر کوچک، طرح‌هایی شلوغ و ریزه‌کاری‌های فراوان را مهیا می‌کند. با تمام این اوصاف در برخی از قالی‌های ریزبافت ایشان، بافنده برای اجرای بی‌نقص نقوش، لازم دیده از بافت «نیم‌گره» استفاده کند.

۷. گرچه از همکاری استاد طاهرزاده بهزاد با عمواوغلی‌ها و بافتِ نقشه‌های قالی بهزاد در کارگاه‌های عمواوغلی مطلبی یافت نشد، نویسنده معتقد است که کارگاه‌های قالی‌بافی در نیمهٔ اول قرن سیزده شمسی و از جمله برادران عمواوغلی به طور مستقیم یا غیرمستقیم از طرح‌های این هنرمند صاحب‌نام استفاده کرده‌اند. در این راستا با بررسی کتاب نقشه‌های قالی به طرح‌های مشابه، اقتباسی و حتی عینی بافته‌شده در قالی‌های برادران عمواوغلی دست یافته شد.

۸. گفته می‌شود مارک‌زدن عمواوغلی‌ها بر روی تولیداتشان، به‌دلیل جداشدن کارگاه‌های آن‌ها از همدیگر بوده است. با توجه به قالی‌های بافته‌شده در کارگاه‌های مختلف برادران عمواوغلی، مارک‌نداشتن گروهی از قالی‌های نفیس کارگاه‌های عبدالمحمد،[9] مطابقت دورهٔ زمانی بافت قالی‌های فوق و مارک‌هایشان و همچنین بررسی‌های انجام‌شدهٔ دیگر، نویسنده احتمال می‌دهد که مارک‌زدن بر روی قالی‌های ایشان از زمان بافت قالی‌های سفارش رضاخان آغاز

گلجام
دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹٤

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

شده اســت. عبدالمحمد با توجه به تعامل انجام‌شده با تولیدکنندگان دیگر شــهرهای ایران که در آن زمان برای دربار شاهنشاهی سفارش بافت قالی داشته‌اند و نیز شاید بنا بر نظرِ سفارش‌دهندهٔ این قالی‌ها، بر روی آن‌ها مارک زده اســت. حتی در یک نمونه از آن‌ها نام خود و شهر بافت قالی را هم آورده است. وی از آن به بعد بر روی قالی‌هایش مارک بافته است و بعد علیخان نیز مارک خود را بر تولیداتش زده است.

۹. بیشــتر قالی‌های ایشــان دارای مارک اســت. آن‌ها در اواخر بافتن قالی، بر آن مارک می‌انداخته‌اند. به‌اســتثنای چند نمونه، جای مارک قالی‌های ایشــان همــواره در بالای قالی و در قســمت میانی بالاترین حاشیهٔ باریک است.

۱۰. چنــد تخته قالیچه و کنارهٔ بســیار معمولی با مارک عمواوغلی در منزل فروردین مشــاهده شد که فروردین تأکیــد دارد آن‌ها از تولیدات علیخان و تنها یادگارهــای به‌جامانده از قالی‌های پــدر در خانواده است. با توجه به آن، دو نتیجه محتمل است: اول اینکه علیخان در دورهٔ دوم فعالیت خود که ســال‌ها پس از وفات عبدالمحمد بــود، بر روی تولیدات خود مارک «عمواوغلی» زده اســت. شاید این عمل در خصوص برخی دیگر از تولیدات آن دوره هم انجام شده باشد. در این صــورت، درمورد قالی‌هــای معمولی و حتی نفیــس در ابعاد متعارف که مــارک عمواوغلی دارند، باید با دقت بیشتری تعلق‌داشــتن به تولیدات کارگاه عبدالمحمد را شناسایی کرد؛ دوم، برادران عمواوغلی در ابتدا هر دو بر روی تولیدات خود مارک عمواوغلی را زده‌انــد و بعدها علیخان با نوشــتن ۱۱۰، تولیدات خود را متمایز کرده اســت. نویسنده با توجه به سبک و کیفیت بافته‌های فوق، احتمال مورد اول را بیشــتر می‌داند.

۱۱. بزمی در مصاحبه‌اش می‌گوید: «قطب قالی‌بافی در مشهد نبود. رضاخان هم مشهد نمی‌شناخت. برای نقشهٔ قالی‌های کاخ تهران به یک عده دستور داده شد تا در سراسر کشور طرح‌های ابتکاری بکشند. عبدالحمید صنعت‌نگار در آن زمان شاگرد بود. طرحش اول شد. او بعد از این اتفاق اسمی شد.»[۱۰] بنابراین، یکی دیگر از دلایل مهم برای اولین سفارش قالی از طرف دربار به عبدالمحمد و معروف‌شــدن قالــی عمواوغلی‌ها، همکاری طراحِ چیره‌دســتی چــون صنعت‌نگار بوده است.

فهرست منابع

• مهمترین منبع این مقاله در درجهٔ نخســت، بررسی و مطالعهٔ قالی‌های متنوع از تولیدات برادران عمواوغلی و مقایســهٔ آن‌ها و سپس مصاحبه‌های متعدد با آشــنایان خاندان عمواوغلی و استنتاج از صحبت‌های ایشان بوده است. این مصاحبه‌ها در سال ۱۳۸۵ در مشهد و برای یافتن پاسخی برای نکات مبهم این تحقیق صورت پذیرفته است؛ مصاحبه با خانم فروردین عمواوغلی، آقایان کاظم شش‌کلانی، احمد بزمی و تورج ژوله از آن جمله است.

• جابری، محمدعلی (۱۳۷۹)، *بزرگان گمنام*، مجلهٔ قالی، سال دوم، شمارهٔ ٤.
• خوشروی‌صفت، یوسف (۱۳٦۷)، *یادگارهای ارزشمند عمواوغلی*، مجلهٔ قالی ایران، سال چهارم، شمارهٔ ۳.
• ژوله، تورج (۱۳۷۵)، *برگی از قالی خراسان*، انتشارات شرکت سهامی فرش ایران، تهران.
• صوراسرافیل، شیرین (۱۳۸۱)، *طراحان فرش ایران*، نشر پیکان.
• طاهرزاده بهزاد، حسین، *نقشه‌های قالی*، *وزارت بازرگانی و پیشه و هنر*، چاپخانهٔ مجلس.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]

- گروه پژوهش قالی ایران (۱۳۷۷ و ۱۳۷۸)، *بزرگان قالی ایران در عرصهٔ طراحی و تولید*، ماهنامهٔ قالی ایران، شمارهٔ ۹ و ۱۰.
- گروه نویسندگان صفحهٔ یادها (۱۳٦۷)، *نگاهی به زندگی و آثار استاد کریم‌اف*، مجلهٔ فرش ایران، نشریهٔ اتحادیهٔ بازرگانان ایرانی فرش دست‌باف آلمان غربی، سال چهارم، شمارهٔ ۳٦.
- گفت‌وگو با استاد جمشید امینی (۱۳۷۱)، *قالی ایران*، سال هشتم، شمارهٔ ٦٤.
- مهرپویا، جمشید (۱۳٦۸)، *خاطرات استاد حسین طاهرزاده بهزاد*، مجلهٔ فرش ایران، سال ششم، شمارهٔ ٤۸.

[Downloaded from icsa.ir on 2026-11-28]
[DOR: 20.1001.1.20082738.1394.11.27.5.1]